

Віталій МАСНЕНКО (Черкаси)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО- ІДЕНТИФІКАЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ

(середина ХІХ – початок ХХ ст.)

Модерне націєтворення у Центрально-Східній Європі, в тому числі й в Україні, було надзвичайно складним і тривалим процесом. Необхідно враховувати, що формування української національної спільноти не було запрограмоване заздалегідь. У зв'язку з цим цілком слушну думку висловив Я. Грицак, що в 1860-х роках, після заборони українського слова, організацій в Російській імперії та тимчасової переваги москвофільської течії в Галичині – “українська ідея мала дуже мало шансів на реалізацію”¹. Більше того, аж до революційних подій початку ХХ ст. український національний рух так і не набув масовості, принаймні на більшій частині України – на Наддніпрянщині. Однак, історичний процес розвивався в той спосіб, що завдяки активності частини суспільства, передовсім інтелігенції, українська нація все ж стала реальністю.

Значною мірою уможливило такий перебіг подій те, що складовою частиною процесу націєтворення було формування образів “національних героїв”, “батьків нації”, через сприйняття яких національні ідеали швидше опановували свідомість широкого народного загалу. В українському випадку становлення модерної нації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. роль такого “батька нації” відіграв образ Тараса Шевченка. Йдеться саме про образ, а не саму історичну постать. Тут важливо розрізнити вказані поняття. У цьому сенсі, не важить наскільки той чи інший історичний персонаж реально мав ті характеристики, які закріплюються за його образом. Скажімо, не так важливо, наскільки Т. Шевченко особисто переймався вирішенням проблеми українського націєтворення, важливо, що саме його образ став і продовжує бути потужним націєтворчим чинником. Хоча в нашому випадку зв'язок суб'єктивних настанов історичної особи та подальшої ролі образу, створеного на її основі, цілком очевидний.

Окремо варто коротко зупинитися на з'ясуванні поняття “образ”. Можна виокремити кілька відмінних підходів до визначення цієї наукової дефініції². Впадає в око, що воно прямо залежить від різних світоглядів, епох та контекстів. Зрештою,

¹ *Грицак Я.* Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – Київ, 2000. – С. 74.

² *Фрейденберг О. М.* Образ и понятие // Миф и литература древности. – Москва, 1978; *Болдырь С. П., Чернов Е. А.* Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Харк. історіограф. зб. – Харків, 1997. – Вип.2.; *Посохов С.* Образ // Історіографічний

можна запропонувати таку робочу модель: образ – форма суб’єктивного відтворення об’єкта у свідомості особи або спільноти. В нашому випадку йдеться про відображення знакової історичної постаті в межах переважно національно-ідентифікаційного дискурсу. При цьому необхідно враховувати, що образ після свого виникнення набуває відносної самостійності і значною мірою не співпадає із самою постаттю як історичним фактом. У семіотичному сенсі образ може бути уявлений як певний знак, засіб смислової комунікації в межах окремої культури. Це своєрідний факт уявного буття. Тому він не може бути до кінця конкретним, у багатьох аспектах – лишається невизначеним, схематичним, багатозначним, “розмитим”, таким, що кожного разу прочитується заново, заново переосмислюється. Очевидно, що нове прочитання можливе не лише в перехідні епохи, коли відбувається глобальна трансформація масової свідомості, а й у межах кожного нового покоління. Важливо, що образи історичних діячів мають визначені етапи розвитку, власну структуру й механізм формування.

Оскільки мова йде про реалізацію національного проєкту, то в центрі нашої уваги буде саме легітимізаційний підхід, який був скерований на формування образу взірцевого Пророка нації, що ґрунтувався на потужних мітологемах. Отже, мета запропонованої розвідки – з’ясувати механізм перетворення образу Шевченка в національний фермент, у ключову складову українського національного проєкту. Власне через з’ясування вказаної проблеми маємо можливість пояснити успішність і продуктивність самого українського націєтворення. Розглядаючи формування образу Шевченка як національного символу, важливо виокремлювати дві паралельні площини цього процесу. Перша охоплює осмислення постаті й творчості Т. Шевченка в інтелектуальній традиції (літературі, науковій думці, політичному мисленні). Друга стосується імплантації його образу в масову свідомість широкого народного загалу і може бути описана як процес формування культу Кобзаря. Тут також спостерігаються і проміжні логічні структури. До яких, на нашу думку, можна зарахувати мистецькі явища (образи Шевченка в малярстві, монументальній творчості, музиці, театрі, кіні тощо), яким притаманна й певна естетична традиція, й орієнтація на особливості масового споживача. Щодо теоретико-методологічних орієнтирів, то перша площина дослідження охоплює інтелектуальна історія, а друга – культурна. Проте, також цілком зрозуміло, що обидві складові не існували ізольовано, оскільки ми маємо справу з цілісним синкретичним явищем, яке самооприлюднювалось у контексті модерного націєтворення.

Особливо інтенсивно українське самоусвідомлення в інтелектуальній традиції відбувається саме від середини XIX ст. Радикальні зміни, які тоді намітилися в суспільному житті, як правило, пов’язують саме із постаттю і творчістю Т. Шевченка.

Початково внесок Кобзаря в націєтворчу справу вбачали саме у змісті його поетичного слова. Ще П. Куліш у третьому листі “Чого стоїть Шевченко яко поет народний” своїх “Листів з хутора” (1861) запропонував відому формулу для означення нашого героя, яка вже стала класичною: “Шевченко – наш поет і первий історик”. У постаті Кобзаря, як переконував свого читача Куліш, органічно поєдналися мова і народний дух: “Шевченко, воздвигши з упадку голосну мову

українську, назнаменував широкі границі нашому духу народному”. І далі, про ті суспільні зміни, які він збудив своєю музою: “Що тільки живе було з українського роду по всьому світові, все стрепенулося, нашорошило уші і в серце прийняло благовісткування своєї народности. ...Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сем’ю з’єдначила і наше українське суть на віки вічні утвердила”³. Це ж дало підстави в образній експресивній манері показати епохальне значення “поважного благовісткування поезії Тарасової” для становлення українського письменства: “Під короґвом Шевченковим ми ніби вернулися до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесність сталася для нас службою господу правди”⁴. Тим самим Куліш визначив засадничі творчі концепти Великого Кобзаря: Шевченко як засновник української літератури та літературної мови, як фундатор української історії (з власним об’єктом, джерелами та методологією), як засадничий народницької концепції української нації. І що дуже важливо, чи не вперше, саме Куліш чітко визначив веслов’янський і європейський рівень творчості Шевченка (“яко поет веслов’янський”⁵). Відповідно й українська література також набувала європейського характеру: “Те, що малоросійська писемність розвинулась до загальноєвропейського значення, цього спростувати неможливо, визнавши Шевченка першокласним поетом”⁶. Тим самим потверджувалося право українців на визначення себе як окремого народу. Отже, це не плем’я або гілка “русского народа”, якась етнографічна частина “русского міра”, а цілком самодостатня самобутня складова частина слов’янської, чи навіть ширше – європейської сім’ї народів.

Софія Русова свого часу також досить влучно констатувала вплив Шевченкової спадщини на свідомість старшого покоління українських діячів. Адже неясні до того, але привабливі, ідеї демократизму, палкої любови до батьківщини, інтерес до історії та етнографії під впливом надхненого слова поета, його високого гуманізму, сформувалися в суспільно-літературну течію, яка отримала назву “українофільства”⁷.

Не складно побачити, що образ Шевченка як “батька нації” почав формуватися саме в умовах поширення й домінування романтизму в українському інтелектуальному просторі. Ця обставина безперечно створювала прискорювальний ефект, оскільки романтичні ідеали, як ніякі інші, відповідали процесу мітологізації. В. Литвин цілком доречно зауважує, що саме романтизм привніс на культурні обшири українства філософський ідеалізм, мрійне ставлення до навколишнього світу, захоплення етнографічними та фольклорними практиками⁸. З означеної романтичної перспективи творчість Шевченка здавалося якнайповніше репрезентувала

³ *Куліш П.* Листи з хутора. Лист III. Чого стобіть Шевченко яко поет народний // Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1989. –Т. 2. – С.258, 259–260.

⁴ Там само. – С.261.

⁵ *Куліш П.* Передне слово до громади (Погляд на українську словесність) // Твори: У 2 т. – Т. 2. – С. 508.

⁶ *Куліш П.* Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка” // Твори: У 2 т. – Т. 2. – С. 482.

⁷ *Русова С.* Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 38.

⁸ *Литвин В. М.* Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) / За ред. В. А. Смолія. – Київ: НАН України, Інститут історії України, 2014. – С. 9.

саму народну сутність і спричинилася до “формування початкових образів Великого Кобзаря як народного, національного поета, овіяного романтичним ореолом драматичної біографії та геніальної творчості з елементами пророцтва та жертвовності”⁹.

Нові акценти в оцінці ваги Шевченкової спадщини розставив Володимир Антонович. Так, розглядаючи твори Шевченка, які містили історичні сюжети, він, зауваживши наявність у них фактичних помилок, водночас вів мову про те, що поет значно глибше, ніж тодішня історична наука, розумів сутність багатьох епохальних історичних подій. Оскільки в його поетичних творах маємо “велике художнє відтворення епох, які зображуються, характер яких завжди правильно вгадує поет. Історичні дослідження лише підтверджують його картини: багато також вони підтвердять, без сумніву, в майбутньому”¹⁰. Отже, образ Шевченка набував яскравого провіденційного виміру й теологічного характеру. Адже він, завдяки могутньому поетичному талантові, міг передбачати сутність різних історичних епох, ще не вияснених докладно науково. Тобто тут маємо справу із суто мітологічним підходом, який ґрунтувався на геніальному передбаченні сенсу минулого, а не на його наукових емпіричних студіях.

Окремою проблемою, яка заслуговує на розгляд – можливий вплив позитивізму (“першого” позитивізму), що став поширюватися в українських інтелектуальних, передовсім наукових, колах у другій половині ХІХ ст. на формування образу “батька нації”. Сучасні дослідники тільки розпочинають її осмислювати. Так, В. Литвин схиляється до думки, що “помітні чималі вкраплення позитивізму”, зокрема у творчості пізнього П. Куліша, породили критичну настанову до мітологізації постаті Шевченка¹¹. За його ж спостереженням: “Позитивістські ідеї еволюційної поступовості та генетичного зв’язку”, які посідали помітне місце у світогляді В. Антоновича, також обернулися зростанням його уваги до домінування соціального у відтворенні образу Т. Шевченка. Зрештою, цей дослідник припускає, що “позитивістське підґрунтя було досить сприятливим для творення національного культу Великого Кобзаря, позаяк скеровувало своїх adeptів на високі морально-етичні ідеали поліпшення людства, зокрема до творчого переосмислення романтичної спадщини”¹².

На нашу думку, не варто все ж зараховувати позитивістський інтелектуальний інструментарій до чинників формування образу Шевченка. Адже ця система осмислення реальності апріорно виходила із раціоналістичних, навіть суто емпіричних засад отримання наукового знання. Отже, пропонувала ті сцієнтистські основи, які мали гальмувати явища мітотворення. Тому навіть у другій половині ХІХ ст. інтелектуальною основою для формування образу “батька” української нації залишалися романтичні засади. При цьому необхідно враховувати, що для українських інтелектуалів романтизм і надалі лишався привабливою і продуктивною системою світосприйняття. Цілком можна погодитися з думкою О. Яся, що

⁹ Литвин В. М. *Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії...* – С. 12.

¹⁰ Антонович В. Б. *Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.* – Київ, 1995. – С. 103.

¹¹ Литвин В. М. *Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) / За ред. В. А. Смолія.* – Київ: НАН України, Інститут історії України, 2014. – С. 14.

¹² Там само. – С. 18.

“культурна доба романтизму в українській інтелектуальній історії вирізнялася як особливими темпоральними характеристиками, себто тривалістю (від 1820-х років до кінця XIX ст.), так і розмаїтими стильовими перехрещуваннями”¹³. Зокрема, вона перетиналася із більш раннім пізньопросвітницьким раціоналізмом і пізнішим натуралізмом позитивізму.

Тим більше й сам В. Литвин визнає таке культурне й стильове перехрещування, яке спричинилося до того, що “образи Великого Українця часто-густо конструювалися не стільки з переважанням позитивістських настанов, скільки з перспективи різних інтелектуальних і культурних вимог, точніше їхнього самотнього сполучення”¹⁴.

Сприйняття значення образу Шевченка для націотворення молодшим поколінням українських громадських діячів було ще послідовнішим та однозначнішим. Так, Б. Грінченко був переконаний, що “Шевченко перший виразно висловив ідею повної української незалежності яко нації і вкупі з тим зостався завсідги і всюди толерантним до інших націй – себто: висловив дещо зовсім нове, зовсім нечуване з уст у його попередників, українських письменників”. І далі, ще переконливіше: “Він був перший українець з правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму українському національному світоглядові”¹⁵.

Сучасний літературознавець Г. Грабович запропонував подивитися на вказану проблему під дещо іншим кутом зору, а саме знайти в текстах, у голосі поета відкриття суб’єкта, своєї індивідуальності: “Власне тим... уможлиблюється новонароджена національна свідомість: не регіоналізмом, тим обласництвом, що його вбачали в українському дусі всі тогочасні російські критики і майже всі українські, а новою універсалістською концепцією людини, – не влади! – якою можна було озброїтися проти гегемонії російського універсалізму – чи то “прогресивного”, чи “консервативного” штибу”¹⁶. Така настанова буття відкривали ширший контекст для усвідомлення сутності українства, української людности, виводячи їх за межі російського імперського мислення в ширший європейський, або ж, принаймні, слов’янський світ.

Важливою складовою націєтворчого потенціалу творчості Кобзаря було те, що він створив не лише поетичну мітоепічну версію української історії, а й цілісний, досить структурований і насичений каркас національної мітології. Про це досить докладно викладено у Г. Грабовича – “Шевченко як міфотворець”¹⁷, О. Забужко – “Шевченків міф України”¹⁸, О. Гриценка – відповідні розділи книг “Своя мудрість”: Національна міфологія та “громадянська релігія” в Україні” та

¹³ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. – Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – С. 401.

¹⁴ Литвин В. М. Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії. – С. 19.

¹⁵ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – Київ, 1994. – С. 71–72.

¹⁶ Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 92.

¹⁷ Grabowicz G. The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko. – Cambridge, Mass.: HURI by Harvard University Press, 1982. – 170 p.

¹⁸ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – Київ: Абрис, 1997. – 144 с.

“Герої та знаменитості в українській культурі”¹⁹, О. Реєнта – “Пророцтво і покута Шевченка”²⁰. Тому на цьому аспекті спеціально не має потреби зупинятися.

Водночас, формування образу Шевченка як національного символу в масовій народній свідомості потребує окремого розгляду. Варто згадати, що перетворення поета і художника в “духовного батька нації” відбувалося через сакралізацію і потужну мітологізацію його образу, до чого прислужилися українські інтелектуали.

Інформація/оповідь про “народного поета” (наратив) поширювалась через відповідну друковану продукцію (власне його твори та праці про нього). Але, не менш інформаційно насиченим виявився потік усної комунікації, що було особливо важливим з огляду на брак освіченості широких селянських мас і жорсткі цензурні обмеження та поліцейські переслідування кобзарєвого слова, особливо на теренах Російської імперії.

Вихідними пунктами мітологізації образу Шевченка було ствердження його народного походження (“мужицького роду”, варіант “козацького роду”), важкої трагічної долі, суголосности життєвого сценарію народному буттю, самопожертви задля народного визволення. Формування “Шевченкової легенди” почалося ще за його життя. Окремими найважливішими її віхами (вузловими пунктами) були такі історичні *події/факти*: викуп з кріпацтва (1838), вихід “Кобзаря” (1840), арешт та наступне десятилітнє заслання (1847–1857). Уже тоді з’являються перші характеристики Шевченка як “національного пророка” (спогади Миколи Костомарова, праці Пантелеймона Куліша).

Проте, на повну потужність культотворення розгорнулося після смерти поета. Адже мартирологія виступає незмінним складником формування будь-якого національного міту (особливо це помітно на сході Європи). Тут опорними пунктами вказаного процесу були: похорон у Санкт-Петербурзі та суспільна опінія щодо цієї події, перевезення тіла в Україну, зупинки траурної процесії в окремих населених пунктах, прибуття до Києва, відспівування, перепоховання на Чернечій горі в Каневі, всенародне вшанування поета. Як справедливо зауважив І. Чорновол, перепоховання Шевченка – “було першою та єдиною за все ХІХ століття масовою маніфестацією українського націоналізму на Наддніпрянщині”²¹.

Важливу роль у формуванні національного культу Шевченка відіграв журнал “Основа” (1861–1862). У другому числі журналу був вміщений некролог поетові, де виразно йшлося про тугу України за “нашим батьком” і про сакральність його могили (“...Могила Шевченка, де б вона не була, буде навіки священною”). Пізніше М. Грушевський у статті “Два ювілеї” (1911) характеризував внесок “Основи” у оприлюдненні “першого великого здобутку нашої національної культури – поезії Шевченка”, яка відкривала нові перспективи національного життя²².

¹⁹ Гриценко О. А. “Своя мудрість”: Національна міфологія та “громадянська релігія” в Україні. – Київ: УЦКД, 1998. – 184 с.; *Його ж.* Духовний батько нації (Тарас Шевченко) // Герої та знаменитості в українській культурі / О. Гриценко (ред.-упор.). – Київ: УЦКД, 1999. – С. 97–165.

²⁰ Реєнт О. Пророцтво і покута Шевченка. Великий Кобзар як творець Української мрії // День. – 2014. – 18 квітня (№ 71).

²¹ Чорновол І. Маркіян Шашкевич: механізми культу // Критика. – 2005. – Ч. 1–2. – С. 30.

²² Грушевський М. С. Два ювілеї // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 420.

Найбільший український історик тоді також змушений був констатувати: “В момент смерти Шевченка розуміння значення великого українського поета і взагалі ваги української національної творчості було приступне тільки гурткам інтелігентів. Народна маса з відомостей про Шевченка могла тільки творити фольклорні легенди про його надлюдські сили й прикмети – цікавий факт, який показував, що в свідомості народу не було ніяких ідей новочасного національного героя, проводиря народного, вісника нового національного життя”²³.

Сучасний культуролог О. Гриценко стверджує, “що творення культу Шевченка як національного поета-пророка, віртуального “батька нації” розпочалося саме на сторінках “Основи” та в середовищі “українофільської” інтелігенції, яке довкола “Основи” гуртувалося”²⁴. Причому, цей процес, розпочавшись як формування невеликої групи шанувальників поета (зокрема, Грушевський звертав увагу на мізерну цифру передплатників “Основи”, яка не доходила до сотні), переростає у велелюдну “уявлену спільноту” української нації.

Помітну роль у виокремленні народного образу Шевченка відіграв той же П. Куліш. Така образотворчість розпочалася знову таки прижиттєво – під час активного редагування “Автобіографії” (1860) поета. У “Передньому слові до громади”, вступній частині альманаху “Хата” (1860), Куліш величав Шевченка “єдиновладним батьком” серед українських письменників. Тут же спеціально наголошував на тому, що велич Поета полягала у глибокому народному характері його творчості. Тому й “нема нам закону над його слово, тільки одна народна поезія для нього і для всіх нас стоїть за віковичний взір, да й народної поезії ніхто не зачерпнув так глибоко, як Шевченко”²⁵. Далі “наш кобзар український” вже кваліфікується як пан над самим генієм народним. Стійкість його супроти тяжкої долі відображена вже в суто епічному стилі: “А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця – ширим, нехибким українцем”²⁶.

Мітологічні складники значно посилюються після смерти поета. Вже у своїй промові під час поховання, Куліш наголошував на унікальності Кобзаря: “Немає в нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася”. І далі ще патетичніше й піднесено: “Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім’я рідна в тебе найбільша”. Бо Шевченкова велич полягала в тому, що він “вчив нас правди святої животворящої”²⁷. У подібній тональності був витриманий і згаданий вище третій лист з “Листів з хутора” – “Чого стоїть Шевченко яко поет народний”.

Пізніше, навіть власну особу в автобіографії “Жизнь Куліша” (1867) Пантелеймон Олександрович намагався тісно пов’язати з постаттю Шевченка (явище також характерне для механізмів формування культу героя): “А були, справді, вони представителі двох половин козацини. Шевченко репрезентував собою правобережню

²³ Там само. – С. 421.

²⁴ *Гриценко О.А.* Духовний батько нації (Тарас Шевченко) // Герої та знаменитості в українській культурі / Ред.-упор. О.Гриценко. – Київ: УЦКД, 1999. – С. 109.

²⁵ *Куліш П.* Передне слово до громади (Погляд на українську словесність) // Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 505.

²⁶ Там само. – Т. 2. – С. 511.

²⁷ *Куліш П.* Слово над гробом Шевченка // Твори: У 2 т. – Т. 2. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 521.

козачину, що... зосталась без старшини й опинилась під лядською кормигою... Куліш походив з того козацтва, що радувало з царськими боярами... Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу й мушу"²⁸.

Подальші нагінки на українство в Російській імперії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. та інші), які перевели поширення інформації про Шевченка у нелегальне, або напівнелегальне річище, очевидно мали зворотню дію. Такий спосіб комунікації ще більше сприяв його популярності серед широких мас Наддніпрянщини.

Водночас стрімко зростає популярність Шевченка й за межами Російської імперії, передовсім у Галичині та на Буковині. Тут варто згадати, що поза увагою галичан не лишилася смерть Т. Шевченка. У їхній комплементарній реакції М. Максимович побачив свідчення єдності українського народу. Ця смерть стала важкою втратою для "Украины и Галицкой Руси, ... это было общественнымъ несчастьемъ, народной утратой. Львовская молодежь носила трауръ... на своихъ казацкихъ шапкахъ"²⁹. Тим самим образ Шевченка як "батька нації" досить швидко набуває соборницького характеру.

Пізніше, вже після поразки української революції, С. Томашівський, розмірковуючи над складним процесом формування культу національних героїв, зокрема невдалих, на його думку, спроб адаптації історичних постатей з Наддніпрянщини в масовій свідомості галичан, змушений був визнати: "Досить, що скінчилося на одним одинокім, і то вже не козацькім, героєм знад Дніпра – на Шевченку, що біля півстоліття дійсно зазнавав вселюдного почитання"³⁰.

Необхідними елементами "націоналізації" образу Шевченка було формування культу Шевченкової могили, "Кобзаря" як національної Біблії, вшанування його зображень, стилізованих під народну картину тощо. Варто звернути увагу, що культ Шевченка був створений у досить стислі терміни, реально в межах одного покоління (не більше 20 років), і охопив майже всі українські етнічні землі – Наддніпрянщину, Галичину, Буковину, Закарпаття. У зв'язку з цим М. Драгоманов констатував, що в середині 70-х рр. "на Україні російській, і в Галичині вже міцний культ Шевченка"³¹.

Цікаво простежити суто народні ініціативи щодо вшанування Шевченка, які часом набували доволі своєрідних форм. Однією з перших спроб вшанування пам'яті Кобзаря стали так звані Шевченкові могили, які насипали в галицьких селах за зразком могили поета в Каневі – листівки із зображенням канівського кургану широко розповсюджувалися, в тому числі й у Галичині. Як свідчить тогочасна преса, у с. Балинці на Станиславівщині з ініціативи вчителя місцевої школи В. Барнича жителі висипали високу могилу, назвавши її іменем поета. На відкритті

²⁸ *Куліш П.* Повість про Український народ. Мое життя. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. – Київ, 2005. – С. 119.

²⁹ *Максимович М.* Значеніє Шевченка для України. Проводы тела его въ Украину изъ Петербурга // *Основа* – 1861. – Іюнь. – С. 13.

³⁰ *Томашівський С.* Про ідеї героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. – Львів, 1929. – С. 30.

³¹ *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // *Вибране* ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні"). – Київ, 1991. – С. 332.

меморіалу виступав В. Стефанік. Ще однією традицією на Галичині стало висаджування у шевченківські дні лип та дубів, які називали Шевченковими.

Цікава традиція вшанування Шевченка виникла в Черкасах, тоді повітовому місті Київської губернії. За спогадами вчителя і збирача народного фольклору Степана Нехорошева³², місцева інтелігенція і підприємці в 1862 р. на міському Соборно-Миколаївському цвинтарі (нинішньому Соборному сквері) встановили Хрест Шевченка. З часом виробилася специфічна поминальна панахида (обід “на мир”), у якій брали участь і місцеві священники. На різні свята біля Хреста збиралася молодь, приходили молодята перед вінчанням. 18 липня за ст. ст. (30 липня за н. ст.), в день останнього приїзду Шевченка до Черкас, влаштовували головне дійство біля його пам’ятного знаку³³.

Набувають поширення й інші форми вшанування “батька Тараса”: “шевченківські академії” в роковини народження та смерті, літературно-мистецькі вечори, урочисті молебні, вітальні адреси, концерти тощо. До цього активно залучаються громадські організації: “Просвіта”, Наукове товариство ім. Шевченка (яке й носило ім’я Кобзаря). З нагоди ювілейних дат поширювалися листівки, медалі із зображенням Шевченка та невеликі погруддя Кобзаря. Відомою, зокрема, була медаль роботи галицького митця М. Парашука. Скульптор М. Гаврилко створив барельєф Шевченка, який галицька торговельна кооперація “Надія” відливала і поширювала в краї. Цей же автор створив медальйон із зображенням Шевченка, виготовленням якого займалася майстерня львівського професора І. Левинського.

Поступово починає формуватися й власне комеморативна шевченкіяна, сфокусована на опредмечування місць пам’яті, пов’язаних з його життям і творчістю. Характерно, що ареал меморіалізації Шевченка охоплював увесь простір української етнічної території, яка перебувала і у складі Австро-Угорської, і Російської імперії. Пошанування пам’яті великого поета відбувалося навіть у тих місцевостях, які він жодного разу не відвідував. Так, за переказами, які зібрав краєзнавець, первістком скульптурної шевченкіяни можна вважати встановлений у річницю його смерті в 60-х роках XIX ст. пам’ятний знак біля Сокільської скелі, між селами Тюдів і Великий Рожин (нині Косівський район Івано-Франківської області). Монумент мав вигляд білої колони, на якій було вирізьблено цитату з його поезії: “Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде. Розкуються незабаром заковані люди – Настане суд...”

У Харкові 1898 р. на приватній території маєтку родини Алчевських (тодішній Миронівський провулок) було встановлено бюст Шевченка, авторства скульптора В.О. Беклемішева³⁴.

На початку XX ст. поставало питання загальноукраїнського монументального вшанування Шевченка. Ініціатором збору коштів для реалізації цієї справи 17 вересня 1904 р. виступила Золотоніська повітова земська управа³⁵. М. Грушевський особливо наголошував на найшвидшому встановленні пам’ятника Шевченку саме в Києві, в серці української землі: “Пам’ятник поету, якого признає своїм пророком

³² Див.: Державний архів Черкаської області. – Ф.5585, оп.1, спр.28, арк. 7–44.

³³ Степанов М. Шевченків хрест // Прес-центр (Черкаси). – 2011. – 14 грудня (№ 50).

³⁴ Павловський В. Шевченко в пам’ятниках. 1814-1861. – Нью-Йорк: Друк “Свободи”, 1966. – С. 15.

³⁵ Там само. – С. 7.

вся Україна без різниці своїх частин і країв, суспільних верств і політичних партій, повинний бути спільним ділом всіх країв, верств і партій, щоб послужити доказом їх національної солідарності без різниці напрямів і обставин їх життя”³⁶.

Активізація спроб української громадськості щодо меморіялізації Шевченка спостерігалась у 1911–1914 роках, із наближенням двох ювілейних дат –50-річчя від дня смерти та 100-річчя від дня народження поета. Чимало розголосу в той час набув міжнародний конкурс на спорудження пам’ятника Шевченкові в Києві, на який було надіслано понад 60 проєктів. Проте представники російської імперської влади не дозволили затвердити жодну пропозицію, тож пам’ятник тоді так і не з’явився. Однак у значно ліберальнішій Австро-Угорщині вдалося реалізувати чимало народних ініціатив. У 1911 р. пам’ятники Шевченкові були збудовані в с. Бурдяківці (тепер Борщівського району Тернопільської обл.), с. Лисиничі біля Львова, с. Вовчинець (тепер Івано-Франківської міської ради), с. Жуків (Бережанського р-ну). У серпні 1912 р. в с. Надіїві, теперішнього Долинського району, збудували ще один пам’ятник Т. Шевченкові, за який селяни заплатили 3000 крон. Проте, найпліднішою виявилась передвоєнна частина 1914 р., коли з’явилися пам’ятники в Косові, Коломиї, с. Сільці (Тисменицького району), сс. Залав’є та Лошнів (Теребовлянського району), с. Лозівка (Підволочиського району), с. Братишеві (Глумацького району), с. Балинцях (Снятинського району); меморіальні дошки – в містах Станиславові, Городенці, с. Путятинцях (Рогатинського району). Для порівняння: в той час на Великій Україні, яка перебувала під російською імперською зверхністю, вдалося реалізувати лише один шевченківській меморіальний проєкт, та й то в прихованій формі. Так, фасад Селянського будинку, побудованого в 1912 р. в Харкові за проєктом архітектора Б. Корнєєнка, був прикрашений горельєфом Шевченка.

Зростаючий інтерес громадськості до шевченкових творів засвідчує те, що попри цензурні та поліцейські перепони, вони навіть у таких умовах виходили масовими тиражами. В. Доманицький підрахував, що до 1904 р. сумарно було надруковано півмільйона примірників творів Шевченка³⁷. Ніхто інший з представників українського красного письменства не міг похвалитися такою читацькою аудиторією.

Певний підсумок щодо формування образу Шевченка як “батька нації” на час його столітнього ювілею підвів М. Грушевський, який констатував, що широкі маси “поволі, але неуханно все сильніше і не переможніше захоплює культ великого Кобзаря”³⁸. В самому ж образі мусили виразніше й яскравіше виступати “вічні прикмети Його духа, неминуща краса Його індивідуальності і незглибима велич Його історичної місії”... “На сій постаті Звістителя закону любові і братерства, для котрого не було іншої релігії, іншої правди, іншої етики, як братолобіє”³⁹.

Залучення образу Шевченка до націєтворчого процесу не означало цілковитої одностайності в його оцінках українською громадськістю. Коли Б. Грінченко вважав Шевченка чи не єдиним суто національним українським діячем, натомість

³⁶ *Грушевський М.С.* Пам’ятник Шевченку // Твори: У 50 т. – Т. 2. – С. 362.

³⁷ *Доманицький В.* Как читается Шевченко // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7–8. – Отд. 2. – С. 18–19.

³⁸ *Грушевський М.С.* Шевченкове століття // Твори: У 50 т. – Т. 2. – С. 470.

³⁹ Там само. – С. 468.

М. Драгоманов заперечував: “В Шевченка ще не було думки виробляти непремінно самостоячу українську літературу... Думка виробити зовсім самостоячу літературу українську пізніша від Шевченка і ще досі не опанувала всіма українолюбцями в Росії”⁴⁰. Не бракувало й спроб розвінчати культ Шевченка, демітологізувати його образ – (“Українська хата”, Євшан, Шаповал, Семенко тощо). Це т. зв. розвінчання, однаке, опосередковано підтверджує існування стійких мітологем.

Політизація українського руху наприкінці ХІХ ст. також тісно пов’язується з ім’ям Шевченка. Доволі показовим тут було створення “Братства Тарасівців” та інших політичних організацій, які артикулювали свою діяльність як продовження справи Великого Кобзаря.

На завершення варто звернути увагу на ще один аспект проблеми. Справа в тому, що формування образу Шевченка як “батька нації” не було одновимірним і гомогенним. Попри те, що не спостерігалось реальних альтернативних постатей, які б складали Кобзареві якусь конкуренцію, сам процес здійснювався у своєрідному “трюхскладовому” форматі. Маємо справу із своєрідними “трійцями” національних будителів українства. Наявність такою трискладовості, трипостасності також є характерною ознакою мітологічного мислення (аналог – західноукраїнська “Руська Трійця”).

Скажімо, для покоління 1840–1860-х рр. Т. Шевченко, П. Куліш та М. Костомаров становили наддніпрянську “трійцю”, яка й заклала основи нової української національно-історичної свідомості й нової літератури. І. Франко підкреслював, що саме вони “розпочали нову добу українського літературного і загалом духового розвою”⁴¹. У 70–80-х роках ХІХ ст. відбувається певна ротація у складі національного пантеону. На місце Костомарова приходять М. Драгоманов, пізніше він потіснив і Куліша, піднявшись на другу сходинку “національного п’єдесталу”. Характерно, що при цьому, Тарас Шевченко незмінно залишався на першому місці.

Першість Кобзаря була збережена і на початок ХХ ст. На третій і другий позиціях знову спостерігається ротація. На цей раз “порушником спокою” на національному парнасі став М. Грушевський. Про рецепцію спадщини М. Грушевського В. Тельвак відзначив таку особливість. Напередодні Першої світової війни, М. Грушевського “вважали загальноновизнаним лідером українства, у численних присвячених йому дописах зараховували до національного пантеону разом з Т. Шевченком та М. Драгомановим”. Перебування вченого на чолі Центральної Ради посилює ці характеристики – “українці різних політичних орієнтацій були єдині у визнанні інтелектуального, духовного та політичного лідерства М. Грушевського”. Тому на сторінках видань, присвячених голові Центральної Ради, “відбулася символічна ротація лідерів: у традиційній трійці національного пантеону Шевченко–Драгоманов–Грушевський учений перемістився на другу позицію”⁴².

⁴⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – Київ, 1994. – С. 217. Цю позицію М. Драгоманова чітко визначив І. Франко: *Gente Ukrainen, natione Russian*. Детальніше див.: Якимович Б. З. Іван Франко як книгознавець і видавець. – Львів, 2006. – С. 102–105.

⁴¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року // Збір. творів: У 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – Київ: Вид-во “Наук. думка”, 1984. – С. 281.

⁴² Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – Київ; Дрогобич: “Вимір”, 2008. – С. 407.

Подальше формування образу “батька Грушевського”, що поєднував у собі розуміння його високого загально визнаного наукового та морального авторитету, духовного і громадського лідерства приводить до нетривалої ситуації такого собі “подвійного батьківства нації”. Шевченко і Грушевський рівночасно фігурують у такій іпостасі. Проте подальша зміна політичної ситуації, відхід Грушевського від державного керівництва, загострення партійного протистояння в українському середовищі обертається швидкою нівеляцією ваги “національного батьківства” Грушевського. Тимчасова хвиля вшанування “батька Грушевського” мала місце ще раз – після його смерті. Але поширювалась вона лише в локальному регіоні Галичини. Прикметно, що ситуативне *роздвоєння/розмивання* патерналістського образу не поменшило вагомості “первородного батька” – Тараса Шевченка. Більше того, в майбутньому за ним остаточно закріпилася ця націєтворча роль (з притаманним для цього позаконкурентним “забронзуванням”).

* * *

Позитивний результат реалізації українського національного проекту, на нашу думку, значною мірою був зумовлений органічним поєднанням інтелектуального та культурного осягнення постаті Шевченка. Адже імплантація і поширення Шевченкового образу в масовій свідомості супроводжувалось напруженою роботою українських інтелектуалів, які намагалися надати цьому процесу відповідної динаміки і послідовності. Тут можна цілком погодитися із думкою О. Гриценка: “Культ Шевченка ставав ключовим складником національного розвитку, стрижнем ново-сформованої української “громадянської релігії”, каталізатором процесів кристалізації національної свідомості”⁴³. Трансформація Шевченкового образу відбувалась в напрямку ускладнення смислової навантаги, зростання його полісенсовості. Водночас близькість до народно-звичаєвої традиції, особливо щодо зовнішніх формотворчих ознак, полегшувало сприйняття широким загалом. Продуктивність цього процесу підсилювалась його відповідністю романтичній інтелектуальній традиції, яка домінувала в українському середовищі більшу частину XIX ст. Наступний чинник – Шевченків культ одночасно формувався в різних частинах України: і на Наддніпрянщині, і на Галичині, Буковині, Закарпатті. Отже, образ Великого Кобзаря, поєднуючи традиційні етнічні й модерні європейські складники, досить продуктивно працював як націєтворчий чинник на всій українській етнічній території. З часом цей процес підхопила українська громадськість і в еміграції, чимало прислужившись збереженню української ідентичності у світі.

⁴³ Гриценко О. А. Духовний батько нації (Тарас Шевченко) // Герої та знаменитості в українській культурі / Ред.-упор. О. Гриценко. – Київ: УЦКД, 1999. – С.124.